

40 let CHKO České středohoří II. Středohoří a lidské dílo

V první části naší črty jsme líčili České středohoří z hlediska krajinné scenérie a přírodních hodnot (Živa 2016, 6: 281–285), tentokrát však věnujeme pozornost jeho méně známé podobě, kterou zde odedávna ztvárňoval člověk. Význam a dopad lidské činnosti vyplývá z obecné charakteristiky celé chráněné krajinné oblasti, vyznačující se v rámci našich velkoplošných chráněných území nízkým stupněm lesnatosti, a na druhé straně hustou sítí drobných vsí a osad, jež na severovýchodě od linie Rychnov–Verneřice–Kravaře střídají vesnice roztažené po celé délce údolí (německy Stranssendorf), což bohužel platí i pro údolí Ploučnice na území CHKO. Mimoto se v rámci CHKO nacházejí i čtyři větší města – Litoměřice, Lovosice (obr. 1), Ústí nad Labem a Děčín, která dnes představují rozsáhlou aglomeraci v průmyslové zóně labského údolí. Vedou tudy i komunikace se silným provozem, včetně mnohokrát diskutované dálnice. Kromě toho v bezprostředním sousedství ohrožuje Středohoří oblast mostecké pánve s průmyslem, jehož negativní vlivy postihují nejcennější část Středohoří nejen imisemi, ale také přímým fyzickým zásahem (např. Radovesická výsypka). Provádět úspěšnou ochranu přírody v takovém kraji je opravdu těžké břemeno.

Abychom postihli všechny aspekty vztahů mezi lidskou společností a přírodou Českého středohoří, zahájíme historickou pouť v dávných dobách, kdy celá naše vlast měla ráz divočiny, jejíž nedílnou součástí byli tehdejší lidé, které již ve středním pleistocénu patrně upoutal ráz krajiny na jihozápadě Středohoří. Dokládá to opakovaný pobyt obyvatel Evropy ze střední fáze doby kamenné (paleolitu) na Písečném vrchu u Bečova na Mostecku, kteří zde vyráběli své primitivní kamenné nástroje z bělavých reliktních křemenců. Mnohem později, v mladší fázi poslední doby ledové, zanechali své stopy v prostoru Stadic lovci mladého paleolitu, kteří patřili našemu druhu *Homo sapiens*.

Zhruba 9 700 let před Kristem končí poslední glaciál a prudký vzestup teploty zahajuje současné geologické období – holocén. Šíří se lesní dřeviny, zvyšuje vlhkost. Lidé se však zatím stále živí lovem a sběračstvím, i když své zvyky musejí přizpůsobovat nové krajinné scenérii. Významnou roli v ekosystémech hrají velcí býložravci – tur, zubr, kůň, osel i los, kteří ovlivňují průběh ústupu stepí a holí zatlačovaných šířícím se lesem. O zalidnění Středohoří v této době – střední době kamenné (mezolitu) máme zatím málo věcných dokladů, můžeme však předpokládat, že bylo hojně navštěvováno vzhledem k četným nálezům v sousedních pískovcových oblastech (Polomené hory, Česko-

lipsko, Labské pískovce). Zatím však tito lidé i jejich dávní prapředci neměli významný podíl na utváření přírody a krajiny, kde stále kralovala divočina.

Rozhodující obrat přináší 6. tisíciletí před Kristem, kdy se na naše území šíří nová kultura, jejímiž nositeli jsou první zemědělci mladší doby kamenné (neolitu). V krajině vytvářejí nové hospodářsky zaměřené ekosystémy – pole, pastviny a trvalá sídliště. Končí divočina, kterou nahrazuje ekumena – trvale osídlená a využívaná krajina. Poměry ve Středohoří nejlépe zachycuje mapa sídlišť a nalezišť lineární kultury této oblasti, což ukazuje hustý řetěz sídel při úpatí západního křídla, který ho obtáčí ze všech stran včetně labského údolí; níže po Labi neolitická sídla rychle mizejí, na východ sledují úpatí Středohoří na Litoměřicku. Do nitra však nezasahují a rovněž v nížinách dále od úpatí jsou řidší. Z toho lze usoudit, že již tenkrát lidé poznávali výhody ekotonní zóny – přechodného pásu mezi dvěma různými typy krajiny. V tomto případě šlo nepochybně o střídání lesních a stepních ploch kombinované se změnami reliéfu.

Obdobný obraz poskytl i další fáze v době mladšího neolitu – eneolitu a ve starší době bronzové, jen hustota nálezů osídlení místy klesá. Výrazně opět houstne v mladší a pozdní době bronzové (kultura knovízská), kdy sídla pronikají přímo do centra západního křídla vybudovaným výšinným hradištěm na druhé nejvyšší hoře Středohoří – Hradišťanech (752 m n. m.). Vzniká další hradiště na Štěpánovském vrchu i na jiných místech (Kalvárie, Hrádek) v údolí Labe. Naproti tomu na východě (obr. 2) jsou doklady přítomnosti člověka mnohem vzácnější. Na počátku doby železné v době kultury bylanské osídlení mírně řídne, v následující kultuře laténské, jejímiž nositeli jsou Keltové, se udržuje kolem celého západu s řidším výskytem na Labi mezi Lovosicemi a Ústím nad Labem. V době keltských oppid znovu ubývá, ale v době římské, kdy k nám pronikají Germáni, opět houstne kolem západu, zatímco se málo uplatňuje na Labi.

Pravěké osídlení Středohoří

Co více než pět tisíciletí trvajících lidské osídlení znamená pro přírodu Středohoří, přesněji západního křídla včetně údolí Labe? Chceme-li správně zachytit následky činnosti člověka, nesmíme opomenout dříve zmíněné jednotlivé nálezy lidských produktů – obvykle úlomků nádob roztroušených na jednotlivých kopcích. Nejde o stopy přímého osídlení, ale o doklady pravěké návštěvnosti i odlehlých a namnoze špatně přístupných končin, které souvisely s extenzivním využíváním celé krajiny (lov, těžba dřeva, sběr lesních plodů atd.), mimo jiné také toulavou lesní pastvou. Přicházíme tak k poznání, že se v západním křídle během klimatického optima (zhruba v období neolitu a eneolitu) nemohl nerušeně vyvinout čistě přírodní prales a že pravěcí lidé spíše podpořili vznik bezlesí i na místech, která by jinak pokrýl les. Ukazují to i některé fosilní doklady, třeba nálezy stepního plže skelnatky zemní (*Oxychilus inopinatus*) v sukcesích z konce klimatického optima v pěnovcových profilech při úpatí Milešovky –

- 1 Jedno z průmyslových center v nebezpečné blízkosti Středohoří – Lovosice a jejich průmyslová zóna
- 2 Okraj východní části Českého středohoří vyběhá řadou vrchů nad Litoměřicemi. V popředí údolí Labe s Žernoseckým jezerem a vrchem Radobýl. V pozadí vlevo Křížová hora a nápadné Sedlo, dále na obzoru Vlhošť na Kokořínsku a další vrchy Ralské pahorkatiny
- 3 Národní přírodní památka Bílé stráně u Pokratic s vrchem Bílá stráně (356 m n. m.). Již z dálky je vidět obnažení slínového podloží.

v místech, která dnes zarůstá les. Můžeme prokázat, že již pravěcí lidé narušili vývoj přírody (ale spíše v příznivém směru) tím, že přispěli k zachování většího rozsahu bezlesých ploch, kde se mohly udržet nebo i druhotně rozšířit relikty ze stepních fází konce pleistocénu a časného holocénu. Tato situace pravděpodobně přetrvává, snad s dočasným ústupem osídlení, až do příchodu našich slovanských předků v 6. stol. n. l. V této protohistorické době je Středohoří známé hlavně pověstí o Přemyslu Oráči ze Stadice a okrajově spjaté i s kmenem Lučanů.

V žádném případě však naši předkové neobsazovali divočinu, nýbrž krajinu určitým způsobem připravenou ke kolonizaci – zvláště odlesněnými plochami (obr. 3) a také komunikacemi. Typicky slovanského původu je již zmíněná síť menších sídel v západním křídle a na jihozápadě křídla východního. Tyto vsi a osady byly původně české, jak dosvědčují jejich jména i po-

místní názvy v okolí, které během poněmčeni buď zůstaly v původní podobě jako Welemin, Lukow, Paschkapole a Babina nebo Hora (-berg), Brzezina, Grosse a Kleine Skala či Hradek (Oltářík), nebo byly jen mírně zkomoleny, např. Ostrý na Wostray. Z našeho hlediska je důležité, že tento typ osídlení byl poměrně vstřícný vůči okolní přírodě, na rozdíl od prvotního německého osídlení na severovýchodě, kde rozlohou mnohem větší vesnice zabraly dna některých údolí (Valkeřice, Merboltice atd.) a vyřadily tak významnou skupinu nívních biotopů.

Na rozdíl od poměrů v pravěku byl s tímto osídlením podstatně zvýšen tlak na lesy jako zdroj dřeva, ale i získání větších ovčích pastvin. Významným krajnotvorným prvkem se stává též ovocnářství, jež využívá i hůře dostupné části reliéfu, což si vyžadovalo terénní úpravy, které místy budí obdiv svou obtížností práce v hrubé balvanitých srážech. Velkolepou ukázkou jsou terasy v balvanitých osypech pod pásem Skalek u Moravan, kde byly pěstovány teplomilné dřeviny jako mišpule, kdoulně a dokonce meruňky a broskvoně. V současné době jsou tyto kultury zpuštělé a na pracně zbudované terasy proniká pozoruhodná xerotermní vegetace ze Skalek, např. třemdava bílá (*Dictamnus albus*). Kromě těchto jasně cílených úprav se na řadě míst nacházejí objekty, jejichž účel zůstává nejasný. Na některých drolinách, např. na Plešivci u Kamýka, se nacházejí stupně z balvanů, které nejspíše připomínají taras pradávnej cesty přecházející drolinu. Mimo drolinu však tyto cesty nemají pokračová-

ní. Nebo na vrcholové oblasti čedičového vrchu Lhota u Milešova najdeme balvan trachytu, který tam byl kdysi vyneseno. Z těchto příležitostných pozorování plyne, že i v minulosti panoval na kopcích Středohoří poměrně čilý ruch. Nicméně všechny tyto zásahy od pravěku až do nedávné doby místní přírodě výrazně neublížily, spíše zvýšily její stanovištní pestrost.

Dopad lesního hospodaření

S rozmachem hospodářství se od konce 18. stol. prudce zvyšuje ohrožení přírody Českého středohoří nejružnějšími lidskými aktivitami. Na prvním místě jmenujme organizované lesní hospodářství, které zavádí monokultury některých dřevin, s ničivým dopadem na původní přírodu v určitých oblastech. V tomto případě jde především o mánie smrkovou, která se rychle rozvíjela hlavně v 19. stol. (viz Živa 2015, 3: 123–125). Středohoří, zejména jeho západní křídlo, nemá dostatečně příznivé podmínky pro pěstování kvalitních smrkových porostů. Týká se to jak složení půd, tak klimatických poměrů charakteristických nízkým úhrnem srážek. Nicméně během 19. stol. byl smrk sázen i v západním křídle převážně na severní svahy s hlubšími půdami, kde – jako všude jinde – postupně vyhubil většinu druhů bylinného podrostu a řadu skupin drobné fauny, především ulitnaté plže. Smrčiny zde však nezaujaly většinu ploch s lesní půdou, takže jejich ničivý dopad se projevil jen mozaikovitě. V pozdějších dobách spolu s rozvojem průmyslu v sousední hnědouhelné pánvi byly smrčiny stále větší měrou postihovány imisemi, ale také suchem a červnou hnilobou, místy i velkoplošně. Směrem k severovýchodu tyto škody klesají, ale i zde se smrk jeví jako cizí dřevina se všemi negativními následky.

Mánie borová se projevila pouze v omezené míře na písčitéch půdách na severovýchodě nebo na Kuzově, zatímco mánie akátová zasáhla menší roztroušené okrsky, leckde však postihla cenné stepní lokality, např. Chožovský vrch. Později byla podporována výsadba modřínu, ale ani ten do Středohoří příliš nezapadá, zejména když vezmeme v potaz jeho přirozený výskyt ve slovenských Karpatech, kde nikde neroste autochtonní modřín na mladých vulkani-tech (andezitech). Zajímavý je vztah významného botanika Karla Domina ke smrku v jeho dnes již 110 let staré fytogeografické studii o Středohoří (1904, zmiňovaná v prvním dílu), kde středohorské smrčiny líčí jako část zdejší přírody, i když si všimá jejich ničivého vlivu na podrost.

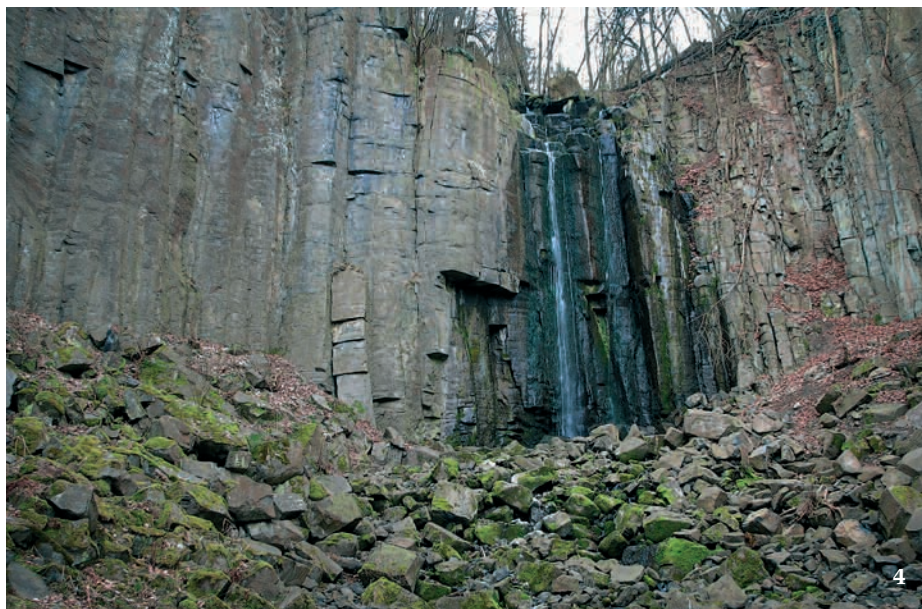

4 Lávové příkrovy vytvářejí stupně, které často vedou ke vzniku vodopádů – Vaňovský vodopád na Podlešínském potoce u Vaňova.

5 Za východu slunce poskytuje Středohoří pohledy přímo pohádkové. V popředí vlevo Hrušovský vrch a vpravo Porta Bohemica, pod níž se v inverzi skrývá Labe. Nad ním vystupuje Plešivec, dále za ním vrch Hradiště u Hlinné a Křížová hora, kterou převyšuje Sedlo. Vpravo od Sedla se tyčí Vlhošť a vpravo na horizontu vrchy Ralské pahorkatiny – Maršovický vrch a Šedina u Doks.

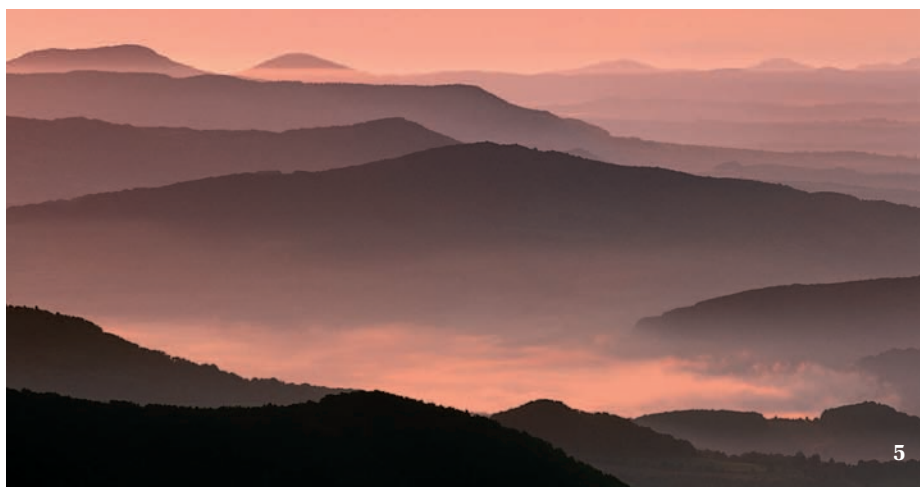
Snímky K. Horáčka

6 České středohoří vždy lákalo k romantickým představám. Středohoří ve vizi geologa Karla Žebery (Žebera a Mikula 1982). Soutok Brozanky, předchůdkyně dolního toku Ohře, s Vltavou na území Budyně a Chotěšova v mindelu 1 (druhá doba ledová – podle alpské řeky Mindel). Z archivu autorů

Opravdu těžké zkoušky bylo Středohoří podrobeno v druhé polovině 20. stol., kdy se dostalo na periferii černého imisního trojúhelníku. Jeho původní listnaté dřeviny byly daleko odolnější než smrk a jedle, jako méně odolné se však ukázaly různé pozoruhodné byliny a drobná fauna. Nešlo jen o imise oxidu siřičitého z přilehlé hnědouhelné pánve a jejích průmyslových zón, ale také o působení oxidů dusíku z intenzivní dopravy probíhající přímo západním křídlem a hlavně hůře větratelným labským údolím, kde vedou po obou stranách frekventované komunikace a významným znečišťujícím centrem je také ústecká aglomerace. Do jaké míry lze jako měřítko použít některé již přes 100 let staré Dominovy popisy pro srovnání s dnešním stavem přírody, je těžké odhadnout. Příkladem může být tehdejší hojnost hvězdnice alpské (*Aster alpinus*) na Sedle, lomikamene vždyživého (*Saxifraga paniculata*) na Trojhoře nebo mázdřince rakouského (*Pleurospermum austriacum*) ve vrcholové oblasti Milešovky, která se pod dojmem současného chudého výskytu jeví jako nepravděpodobná. Stejně tak mizení nebo podstatné snížení populací koniklece otevřeného (*Pulsatilla patens*). Co se týče drobné fauny, stačí se podívat na bohaté údaje Jana Wiesnera z okolí Ústí nad Labem (Uličný 1895; obr. 4) i početné série jeho nálezů ve sbírkách Národního muzea, a porovnat se současným stavem, který je podstatně chudší co do počtu lokalit i bohatství jednotlivých sběrů. Většina nalezišť květeny i měkkýšů ale nebyla nijak fyzicky změněna (třeba výsadbou smrku nebo akátu), takže jde zřejmě o působení znečištěného ovzduší. V poslední době se sice stav zlepšil, ale následky nedávného znečištění se budou jen pomalu napravovat nebo se už nenapraví tam, kde příslušný druh vymizel, jako např. včelník rakouský (*Dracocephalum austriacum*) na Deblíku.

České středohoří vždy mělo své obdivovatele (obr. 5), našli se však i snílkové, kteří si vytvořili fantastické vize o jeho vzniku na úrovni science fiction, jak prozrazuje ukázka z publikace (obr. 6). Pravda ovšem je, že v době svého zrodu v ohni sopek vypadal Středohoří zcela jinak než dnes. Stát se objektem science fiction se ale u nás

ještě žádnému velkoplošnému chráněnému území nepodařilo!

A nakonec – co ti dva studenti, kteří před třemi čtvrtěmi století obdivovali Středohoří z Řípu? Za čtyři roky v časném jaře 1946 se splnil jejich sen a uvítalo je v plném květu. Od té doby první jarní výpravy vždy směřovaly do tohoto kraje, jehož bohatá příroda postupně odkrývala svá tajemství. Uběhlo 75 let; celou dobu měli to štěstí, že mohli pracovat v přírodě a podílet se na její ochraně i poznat většinu našich chráněných krajinných oblastí a národních parků. I když mnohdy šlo o velmi krásná a bohatá území, magická krajina Českého

středohoří je pouze jedna. A tak jí popřejme ještě dodatečně všechno nejlepší k loňským 40. narozeninám oficiální státní ochrany. Pro ty čtenáře, které naše vyprávění zaujalo, odkazujeme k monografii o měkkýších Českého středohoří, která vyjde letos jako samostatné číslo časopisu Příroda.

Výzkum je financován projekty HACIER (7F14208), Norského finančního mechanismu (2009–14), Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (28477/2014) a Grantové agentury České republiky (13-08169S).

Použitá literatura uvedena na webu Živy.